

Φροντίδα Υγείας του Παιδικού Πληθυσμού στην Αθήνα της Οθωνικής Εποχής (1834-1862)

Έφη Πουλάκου-Ρεμπελάκου¹
Κων/νος Τσιάμης¹
Λεωνίδας Ρεμπελάκος¹
Μαρία Μάνδυλα-Κουσουνή²

¹ Ιστορία της Ιατρικής, Ιατρική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών

² Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κέρκυρας

Περίληψη:

Σκοπός: Η ανάλυση και μελέτη στοιχείων νοσηρότητας, θνησιμότητας και φροντίδας της υγείας του παιδικού πληθυσμού της Αθήνας κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα. [Εικόνα 1]

Υλικό και μέθοδοι: Η αποδελτίωση των έργων ξένων περιηγητών, που επισκέφθηκαν ή παρέμειναν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα στη νέα πρωτεύουσα, η μελέτη των ιστορικών πηγών της εποχής και η ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Αποτελέσματα: Τα παιδιά των κατοίκων της Αθήνας, γηγενών και αλλοδαπών (κυρίως Βαυαρών, αλλά και άλλων Ευρωπαίων), αμέσως μετά τη σύσταση του Νεοελληνικού κράτους και την εγκατάσταση του βασιλιά Όθωνα, αντιμετώπισαν πολλαπλά προβλήματα σε μία πόλη χωρίς υποδομές και υγειονομική οργάνωση, με πλημμελή δημόσια υγιεινή, μικρό αριθμό ιατρών, ελάχιστα μέτρα πρόληψης και τοκετούς στα χέρια των πρακτικών μαιών. Ακόμη και τα προνομιούχα παιδιά της νεοσχηματισθείσας άρχουσας τάξης της χώρας και των επιφανών ξένων, που πλαισίωναν τον κρατικό μηχανισμό, αρκούνταν στη φροντίδα των Βαυαρών ιατρών των ανακτόρων και των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του νεοσύστατου Πανεπιστημίου, επιφανών μεν και πεπειραμένων, αλλά όχι ειδικών στην Παιδιατρική, και συχνά ακολουθούσαν τη μοίρα των λιγότερο τυχερών συνομηλίκων τους στην αρρώστια και το θάνατο. Ανάμεσα στους περιηγητές και μόνιμους επισκέπτες, που σχολιάζουν την αθηναϊκή καθημερινότητα σε όλες τις εκφάνσεις της, περιλαμβάνονται οι Christianne Lüth, Hans Christian Andersen, Fredrika Bremer, Edmond About, Bayard Taylor, Ernst Anton Quitzmann, Ludwig August Frankl.

Εισαγωγή

Όποιος δεν έζησε αυτή την περίοδο, δεν μπορεί να τη φανταστεί, σε μια χώρα, όπου, ύστερα από βαρβαρότητα αιώνων και έναν δεκάχρονο εθνοαπελευθερωτικό πόλεμο, αρχίζει να γίνεται η πρώτη αρχή ν' αποκαταθεί μία ρυθμισμένη διοίκηση, γράφει ο αρχαιολόγος και ένας από τους πρώτους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ludwig Ross [Εικόνα 2α] σχετικά με την εποχή, που επονομάστηκε Οθωνική από τον πρώτο βασιλιά του νεοελληνικού κράτους, τον Βαυαρό Οθωνα.¹ Στη μικρή Αθήνα του 1834 με τον πληθυσμό των 4000 κατοίκων, ο χαρακτηρισμός της ως «ευρωπαϊκή πρωτεύουσα» με δυσκολία μπορούσε να γίνει αποδεκτός. Η μετάβαση της πόλης από το προεπαναστατικό παρελθόν της στη θέση ενός οικονομικού, διοικητικού, πολιτιστικού και πολιτικού κέντρου ήταν επίπονη και ταραχώδης, καθώς θα αναδειχθεί τόπος συνάντησης ετερογενών στοιχείων. Η νέα κοινωνία, που θα προκύψει, θα χαρακτηρίζεται από βαθιά πολιτισμική ρήξη από ό,τι είχε προϋπάρξει.

Εικόνα 1.
Ελληνόπουλο της Οθωνικής εποχής

Ενδεικτικά, παρά τις προσπάθειες του κρατικού μηχανισμού και της Βαυαρικής διοίκησης, δεν έγινε δυνατόν, πριν από την παρέλευση αρκετών δεκαετιών, να βελτιωθούν οι συνθήκες των τοκετών, η περίθαλψη των ανηλίκων και η υγειονομική κατάσταση της πόλης. Η μείωση της βρεφικής και της παιδικής θνησιμότητας καθυστέρησε σημαντικά, με αποτέλεσμα κάθε οικογένεια Ελλήνων ή Βαυαρών της Αθήνας αδιακρίτως να θρηνεί την απώλεια ενός ή περισσότερων από τα νεότερα μέλη της. Αντλώντας πληροφορίες από τις ιστορικές πηγές, αλλά και από ποικίλα κείμενα, που απεικονίζουν την καθημερινότητα, σχηματίζεται το μωσαϊκό μιας δύσκολης για την παιδική ηλικία εικόνας και για τα σημερινά δεδομένα μιας ανερμήνευτης στάσης των γονέων, συχνά μοιρολατρικής.

Ο περιηγητής Edmond About [Εικόνα 2β] καταγράφει τις εντυπώσεις του από το ταξίδι, που πραγματοποίησε το 1852, αναφέροντας μεταξύ άλλων και τα εξής: Η άμιλλα των μανάδων θα έπρεπε να είχε διπλασιάσει σε είκοσι χρόνια τον πληθυσμό του βασιλείου, αλλά οι πυρετοί έβαλαν τάξη στα πράγματα. Το καλοκαίρι τα παιδιά πεθαίνουν σαν τις μύγες. Εκείνα που επιζούν συνήθως έχουν αδύνατα ποδαράκια και την κοιλιά φουσκωτή ως τα 13-14 χρόνια τους. Οι γονείς γλυτώνουν όσα μπορούν.² Πράγματι, η οριστική αντιμετώπιση της ελονοσίας (την οποία παραστατικά περιγράφει ο E. About), χρειάστηκε χρόνο και κόπο: εφαρμογή μέτρων σε γενική και τοπική κλίμακα με τη σύσταση «περιπατητικών ή μεταβατικών ιατρείων μετά ιατρού, χειρουργού και φαρμα-

Εικόνα 2α.
Ludwig Ross

κοποιού».³ Επιβεβαιώνεται και η παρατήρησή του για τη θερινή θνησιμότητα: “ήταν πολύ διαδεδομένη η αντίληψη ότι το καλοκαίρι απειλεί την επιβίωση των βρεφών.” Ο Α. Γούδας (πρώτος απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής Αθηνών) στις πρώτες στατιστικές και υγιεινολογικές μελέτες,

Εικόνα 2β.
Edmond About

Εικόνα 2γ.
Hans Christian Andersen

που έγιναν στη χώρα, θεωρεί το κλίμα της πρωτεύουσας «βρεφοκτόνον», λόγω της υψηλής θνησιμότητας από γαστρεντερίτιδες κατά το θέρος.⁴

Οι παρατηρήσεις των ξένων περιηγητών

Διάσημα ονόματα της Ευρωπαϊκής διανόησης (και ελάχιστα της Αμερικανικής, διότι είναι κατανοητές οι δυσκολίες ενός τόσο χρονοβόρου και κοπιαστικού ταξιδιού) περιλαμβάνονται στον κατάλογο των περιηγητών (Πίνακας 1), που επισκέφθηκαν την Αθήνα κατά το διάστημα της βασιλείας του Όθωνα (1834-1862). Ανάμεσά τους εκείνα των συγγραφέων Hans Christian Andersen,⁵ (Εικόνα 2γ) Gustave Flaubert,⁶ Antoine Proust,⁷ Fredrika Bremer.⁸ (Εικόνα 2δ). Επιπλέον είχαν εγκατασταθεί σε αυτήν ξένοι επιστήμονες πολλών ειδικοτήτων, που στέλεχσαν τον κρατικό μηχανισμό (νομικοί, αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, ιατροί) και τη Βασιλική Αυλή, καθώς και στρατιωτικοί και απλοί υπάλληλοι, οι περισσότεροι Βαυαροί, κοινής καταγωγής με το νέο βασιλιά.⁹ Χωρίς να μπορούν να χαρακτηρισθούν «περιηγητές» με τη στενή ερμηνεία του όρου, συντηρούν ωστόσο την παράδοση της περιηγητικής φιλολογίας, κρατώντας ημερολόγια και σημειώσεις, αποστέλλοντας επιστολές και εκδίδοντας απομνημονεύματα. Οι τελευταίοι διέμειναν μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα στην καινούργια πρωτεύουσα, σχηματίζοντας ολιγάριθμες κοινότητες, συμμετέχοντας στην καθημερινότητα και υφιστάμενοι οι ίδιοι και τα παιδιά τους τη μοίρα των πρώτων κατοίκων της.¹⁰

Οι δημοσιευμένες ταξιδιωτικές εντυπώσεις αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών για κάθε πτυχή και για κάθε περίοδο του νεοελληνικού βίου. Οι ιατρικές πληροφορίες είναι ιδιαίτερα αξιόπιστες, όταν προέρχονται από περιηγητές-ιατρούς και συχνή είναι η ενασχόλησή τους με τη φροντίδα υγείας του ανήλικου πληθυσμού της χώρας και ειδικά της Αθήνας. Αλλά και οι μη ιατροί προσφέρουν πλήθος παρατηρήσεων σχετικά με την έλλειψη

Χρονολογικός πίνακας των αναφερόμενων περιηγητών στην Αθήνα (1833-1862)

Όνομα	Χρονολογία Ταξιδιού
1. Pouqueville F. C. H. L.	1799-1800
2. Hobhouse John	1809-1810
3. Ross Ludwig	1832-3
4. Tietz Friedrich	1834
5. Lüth Christianne	1839-1852
6. Andersen Hans-christian	1841
7. Quitzmann Ernst Anton	1843
8. Flaubert Gustave	1850-1
9. About Edmond	1852
10. Ow Joseph, Baron Von	1854
11. Frankl Ludwig August	1856

Πίνακας 1.

Εικόνα 28 .
Fredrika Bremer

υποδομών και υγειονομικής οργάνωσης, την πλημμελή δημόσια υγιεινή, την έλλειψη εκπαιδευμένων ιατρών, τους τοκετούς στα χέρια των πρακτικών μαιών, τα ελάχιστα μέσα πρόληψης, που έχουν όλα άμεσες επιπτώσεις στην υγεία των παιδιών. Συχνές είναι και οι αναφορές σε θέματα έμμεσα σχετιζόμενα με την ψυχική ευεξία τους,¹¹ την εκπαίδευσή τους, την ανέχεια και την επαιτεία, την παιδική εργασία και την εκμετάλλευσή της, τα έθιμα της Ορθοδοξίας (αυστηρές νηστείες, τρόπος βάπτισης), τις δεισιδαιμονίες και τη λαϊκή θεραπευτική. Οι πιο θλιβερές αναφορές αφορούν στον ασυνήθιστα μεγάλο αριθμό παιδικών κηδειών, ανεξαρτήτως της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκουν.

Η Οθωνική Αθήνα και η υγειονομική της κατάσταση

Αντιπροσωπεύει τις τρεις πρώτες και δυσκολότερες δεκαετίες της πρωτεύουσας του νεοσύστατου κράτους. Το 1834, όταν μεταφέρεται η έδρα της Κυβέρνησης από το Ναύπλιο, δεν αποτελεί παρά ένα ασήμαντο χωριό με σημαντικότερο παρελθόν και αποτυπωμένες τις ταλαιπωρίες του 10χρονου Αγώνα για την απελευθέρωση. Το κλασικιστικό πνεύμα, που επικρατούσε στη Βαυαρική Αυλή του Λουδοβίκου του Α', πατέρα του Όθωνα, υλοποιήθηκε με τα σχέδια του Κλεάνθους (και τις τροποποιήσεις του Von Klenze) και βαθμιαία διαμόρφωσε τα δημόσια κτίρια, τις δενδροφυτεύσεις, τον κήπο της

βασιλίσσας, τους δρόμους (που αποτελούσαν μικρογραφία ευρωπαϊκής μεγαλούπολης). Δύο μόνο νοσοκομεία για το 19^ο αιώνα, πλήθος ορφανών από τον Αγώνα και τη χολέρα του 1854,¹² χωματόδρομοι (σκόνη και λάσπη), προβλήματα ύδρευσης και αποχέτευσης, θέρμανσης, εντόμων, έλλειψης ποιότητας και ποικιλίας τροφίμων. Όλα αποτυπώνονται με ακρίβεια φακού φωτογραφικής μηχανής από τους περιηγητές, αποδίδοντας μία αξιόπιστη εικόνα της πόλης και της εποχής. (Εικόνες 3α, 3β, 3γ).

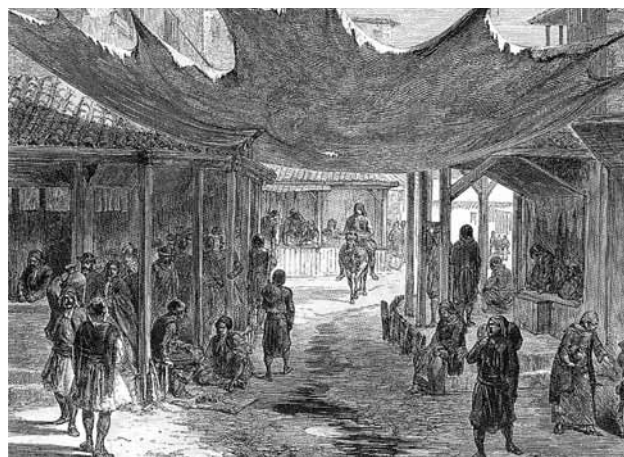
Είναι γνωστό ότι οι διασημότεροι πολιτικοί της εποχής ανήκαν στην τάξη των ιατρών: ο Ιωάννης Καποδίστριας (που δεν πρόλαβε να δει την Αθήνα πρωτεύουσα), ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης (ιδρυτής του Ιατροσυνεδρίου), ο Κωνσταντίνος Ζωγράφος και ο Γεώργιος Γλαράκης, που διετέλεσαν υπουργοί και πρεσβευτές. Όμως, επιστημονικά καταρτισμένοι ιατροί (που αναγκαστικά είχαν αποφοιτήσει από ευρωπαϊκά πανεπιστήμια) ήταν σπάνιο φαινόμενο και φυσικό επακόλουθο ήταν να τους εμπιστεύονται οι περισσότεροι, καθώς και τους Βαυαρούς ιατρούς της Αθήνας. Ωστόσο το μεγαλύτερο μέρος του θεραπευτικού προσωπικού το αποτελούσαν οι αποκαλούμενοι εμπειρικοί. Ο περιηγητής και ιατρός Ernst Anton Quitzmann, που επισκέφθηκε την Αθήνα τους πρώτους χρόνους της απελευθέρωσης, κατέγραψε τις εντυπώσεις και τις πληροφορίες του¹³ Ήδη επί Καποδίστρια είχαν καταβάλει προσπάθειες, ειδικότερα οι ξένοι ιατροί Zukkarini, Bormann και Treiber ναβάλουν κάποια τάξη. Η άδεια εξάσκησης του ιατρικού επαγγέλματος επρόκειτο να εξαρτηθεί από εξετάσεις μπροστά σε κρατική επιτροπή για να εξαφανισθούν σιγά-σιγά οι αγύρτες ψευτοιατροί.

Ο Quitzmann συνεχίζει την καταγραφή των εντυπώσεων και των συναντήσεων με ιατρούς της Αθήνας: "Συνάντησα τον προσωπικό ιατρό της Αυτού Μεγαλειότητας δόκτορα Röser, που τον είχα γνωρίσει πριν από δέκα χρόνια στο Μόναχο και ο οποίος μου έκανε την τιμή να με εισαγάγει στους κύκλους του Ιατρικού Συλλόγου. Έπειτα γνώρισα τον βετεράνο των φιλελλήνων, τον αρχίατρο του επιτελείου δόκτορα Treiber, έναν από τους πρώτους Γερμανούς, που αφιέρωσαν τις δυνάμεις τους στην αναγεννημένη Ελλάδα. Κατόπιν τον δόκτορα Lindermayer, που έχει γεννηθεί στη Βαυαρία και υπηρέτησε ως ιατρός του συντάγματος στον ελληνικό στρατό, από τις 15 Σεπτεμβρίου όμως (σημ. Εννοεί μετά το κίνημα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843) εργάζεται μόνο ως ιδιωτικός ιατρός με πολύ ευρείς κύκλους πελατείας ιδιαίτερα στις ανώτερες τάξεις της κοινωνίας των Αθηνών και ασκεί το επάγγελμά του με μεγάλη επιτυχία. Εκτός από αυτούς είμαι υποχρεωμένος να αναφέρω και τους αυλικούς φαρμακοποιούς Landerer, Sartori και von Sprunner. ...Αν και οι Γερμανοί ιατροί με τους άλλους συμπατριώτες μας έχουν απολυθεί μετά την Επανάσταση του Σεπτεμβρίου από τις δημόσιες θέσεις τους, ωστόσο η απομάκρυνσή τους δεν τους εμπόδισε να παραμείνουν οι πιο δημοφιλείς ιατροί

Εικόνα 3α.

Τοπία της Αθήνας των δεκαετιών 1840-1850

Εικόνα 3β.

Τοπία της Αθήνας των δεκαετιών 1840-1850

Εικόνα 3γ.

Τοπία της Αθήνας των δεκαετιών 1840-1850

στους οποίους προσφεύγουν Έλληνες και ξένοι με πλήρη εμπιστοσύνη.”

“Από έναν σωρό ερειπίων, έχει γίνει ένας κατοικισμός τόπος, από ένα κατεστραμμένο χωριό, ένας ευχάριστος την όψη τόπος, από ένα τουρκικό επαρχιακό κατοικημένο μέρος, η πρωτεύουσα και η έδρα της Διοίκησης ενός νεαρού, γεμάτου σφρίγους βασιλείου.” Έτσι διατυπώνει την άποψή του για την Αθήνα ο Ludwig Ross, που τη γνώρισε το 1832, πριν να ανακηρυχθεί πρωτεύουσα και το 1836 στα πρώτα της βήματα.¹ Τα προβλήματά της στον τομέα της δημόσιας υγείας γίνονται αμέσως αντιληπτά από τους περιηγητές. Υπάρχουν αναφορές για το καλοκαίρι με την αφόρητη για τους Ευρωπαίους ζέστη, τα κουνούπια και τα άλλα έντομα, τη σκόνη, το κλίμα, που ευνοούσε τη βρεφική θνησιμότητα από τους Edmond About² και Baron Joseph von Ow¹⁴ και για το χειμώνα με τη λάσπη, το κρύο, τα σπίτια χωρίς θέρμανση, με μοναδικό μέσο το μαγκάλι, χωρίς τζάμια (ειδικές τιμές για τα σπίτια που νοικιάζονταν με τζάμια) από τους Bayard Taylor,¹⁵ Antoine Proust,⁷ Ludwig Ross¹ και για την έλλειψη πρασίνου, το άδεντρο τοπίο με μοναδική όαση το Βασιλικό Κήπο, που δημιούργησε η Βασίλισσα Αμαλία, από τους Friedrich Tietz¹⁶ και Edmond About.²

Τοκετός και βρεφικός θηλασμός

Πριν από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, ο τοκετός ήταν γυναικεία υπόθεση και πρωταγωνιστούσε η μαμή. Οι περιηγητές, που παρακολουθούν τοκετό (από μακριά), διαμαρτύρονται για τις πρωτόγονες συνθήκες μέσα στις οποίες διεξάγεται. Ο Rouquerville, ιατρός και ο ίδιος, ερμηνεύει με το δικό του τρόπο: *Αυτή που σε ένα λεπτό θα γίνει μητέρα δεν θα δεχθεί καμιά από τις βοήθειες εκείνες, με τις οποίες η τεχνική διευκολύνει τη φύση που καμιά φορά δεν είναι σταθερή στην πορεία της. Μια Ελληνίδα θα προτιμούσε χίλιες φορές το θάνατο από τις φροντίδες ενός άνδρα, που το ταλέντο του θα μπορούσε να περιορίσει τους πόνους της ή κι ακόμη να τη σώσει σε περίπτωση κινδύνου.*¹⁷ Επιστρέφει στο θέμα για να σχολιάσει την έλλειψη ικανοτήτων από τους κομπογιαννίτες (καλογιατρούς): *Και ομολογώ, πως εκείνοι που εμφανίζονται ως μαιευτήρες, είναι πιο επικίνδυνοι από τις πολύ σπάνιες κακοτυχίες του τοκετού, γιατί αυτός ο τομέας της ιατρικής, αν και πολύ απλός, δεν μπορεί να ασκείται καλά από τους καλογιατρούς.*¹⁷ Στην Αθήνα οι τοκετοί είναι ασφαλέστεροι, στις δύσκολες περιπτώσεις επεμβαίνουν οι επιστήμονες ιατροί, όπως στη γέννηση τριδύμων το 1847. *Γυνή τις εις Αθήνας κατά την ενοριαν της Αγίας Μαύρης γέννησε πριν λίγες ημέρες αρσενικά που έχαιραν άκρας υγείας.*¹⁸ Ο πατέρας των τριδύμων διαμαρτυρόμενος για το πενιχρό βοήθημα των 20 δραχμών που έλαβε από το κράτος έλεγε δημοσίως ότι θα ευχόταν αυτά τα τρίδυμα να τα είχε κάνει η βασίλισσα και όχι η

γυναίκα του.¹⁹ Η ατεκνία της βασίλισσας Αμαλίας απασχολούσε το λαό, που επιθυμούσε να δει τον διάδοχο. Οι προσπάθειες των γυναικολόγων στην Αθήνα και στην Ευρώπη, στους οποίους κατέφυγε το βασιλικό ζεύγος, δεν καρποφόρησαν ποτέ.²⁰

Ο Hobhouse επισκέπτεται την πέτρα «Κυλίστρα» της Αθήνας (στην Πνύκα), που φημιολογείται ότι χαρίζει ευτεκνία στις άτεκνες, αν κυλιστούν πάνω της. Ο ίδιος πληροφορείται ότι το νερό της πηγής της Καισαριανής κατασιγάει τους πόνους της γέννας, για πόση ή και για λούσιμο.²¹ Οι μαιές στην Αθήνα, που σύντομα αποκτούν επιστημονικές γνώσεις αποφοιτώντας από τη Σχολή Μαιών, διεξάγουν τους περισσότερους τοκετούς στην πόλη. Υπάρχουν βέβαια μαρτυρίες και για αλλοδαπές μαιές: *...απόκτησα ένα γιο. Η ιταλίδα μαμή δεν μπορούσε να έρθει και πήρα μια γερμανίδα κυρία...*¹⁹

Ο θεσμός της τροφού (παραμάνας) καθιερώνεται στη μετεπαναστατική Ελλάδα και αναπτύσσεται κυρίως στα εύπορα στρώματα της αθηναϊκής κοινωνίας. Ιδιαίτερα καλοί πελάτες αποδεικνύονται οι κυρίες της Βαυαρικής παροικίας, που σύντομα μαθαίνουν ότι οι περιζήτητες παραμάνες προέρχονται από τα νησιά Άνδρο, Τήνο και Τζια. *Η παραμάνα των Ζαΐμη παραπονιόταν που έφευγαν οι Βαυαροί από την Ελλάδα, γιατί πλήρωναν καλά τις παραμάνες, κι όσο έμεναν εδώ, αυτές είχαν πάντα δουλειά. Τώρα ήταν δύσκολο να βρουν δουλειά κι αυτή κακοπληρωμένη.*

Στους αιώνες της Οθωμανικής κυριαρχίας είναι σπάνιες οι περιπτώσεις πρόσληψης τροφού και ο Rouqueville μακαρίζει τα ελληνόπουλα, που τρέφονται από την ίδια τη μητέρα τους: *Καλότυχα παιδιά! Καμιά ξένη γυναίκα δεν θα αναλάβει επί πληρωμή τη φροντίδα για τη διατροφή σας και δεν θα είναι αυτή που θα δεχθεί το πρώτο σας χαμόγελο.*¹⁷

Στην Οθωνική Αθήνα η Christianne Lüth (που γέννησε 4 παιδιά κατά την παραμονή της στην πόλη) καταγράφει τις πολλαπλές εμπειρίες της: *Δυσκολευτήκαμε να βρούμε μια παραμάνα, γιατί τα κορίτσια παντρεύονται νωρίς κι έτσι δε χρειάζεται να δουλέψουν για να ζήσουν ... Τελικά βρήκαμε μια Ελληνίδα που ο άντρας της ήταν υπηρέτης του ρώσου πρέσβη. Ηθελε 40 δραχμές το μήνα. Το μισθό της τον πλήρωνε η βασίλισσα (σημ. Ο Lüth ήταν ο προσωπικός ιερέας της Αμαλίας) και μαζί το δώρο που θα παίρνε κάθε φορά που το παιδί έβγαζε δόντι, στο διάστημα που θα το περιποιότανε.*

Η παραμάνα προβάλλει την απαίτηση να φιλοξενούν και τον άνδρα της και αποφασίζεται αλλαγή παραμάνας. *Βρήκαμε τότε μια γυναίκα από τη Τζια.* Τη μνημονεύει και ο συμπατριώτης της Lüth, Δανός Hans Christian Andersen, που τους επισκέφθηκε: *Η παραμάνα του σπιτιού, μια πεντάμορφη Ελληνίδα από τη Τζια.* Νέα προβλήματα προκύπτουν όμως, όπως τα καταγράφει η Lüth: *Η βασίλισσα ζήτησε να δει το μωρό. Πήγα μαζί με την παραμάνα που την κρατούσε αγκαλιά. Η παραμάνα δεν μπήκε στη σάλα,*

*πράγμα που την προσέβαλε πολύ. Δεν είναι όμως μόνο οι κοινωνικές διακρίσεις, αλλά και το ύψος της αμοιβής, η διατροφή της και η διαμονή της στην οικογένεια και άλλα προβλήματα που προκύπτουν από το συγχρωτισμό. Ο μάγειρας έκανε μόνο το φαί που άρεσε της παραμάνας. Τη Μεγάλη Εβδομάδα η παραμάνα έτρεχε συνέχεια στην εκκλησία και στην Ανάσταση, πήρε το παιδί μαζί της χωρίς να το ξέρουμε και το θήλαζε στην εκκλησία.*¹⁹

Οι εμβολιασμοί

Το θέμα της προστασίας της παιδικής ηλικίας είχε προσελκύσει εξ αρχής την προσοχή του Κυβερνήτη Καποδίστρια. Οι Βαυαροί συνέχισαν τις προσπάθειες δημιουργίας κράτους πρόνοιας και υγειονομική νομοθεσία, προσαρμόζοντας ευρωπαϊκά πρότυπα στα ελληνικά ήθη και προκαλώντας ενίοτε και αντιδράσεις. Είχε επιβληθεί υποχρεωτικός εμβολιασμός για την ευλογιά, αλλά η δυσπιστία και η αμάθεια οδηγούσαν πολλούς γονείς στην απόκρυψη των παιδιών τους, όταν έφθανε το συνεργείο εμβολιασμού. Στην πρωτεύουσα η κατάσταση εμφανίζεται καλύτερη. Πολλοί περιηγητές (Bremer, Lüth, Quitzmann) και ο Ludwig August Frankl (που έδωσε δι-άλεξη στους ιατρούς της Αθήνας με θέμα την επίδραση των κρατητηρίων στην υγεία των ανηλίκων παιδιών)²² γνώρισαν τον Bernard Röser, τον ιατρό του Όθωνα, και το έργο του: να εμβολιάζει μικρούς και μεγάλους στη Βασιλική Αυλή, να κάνει εξαγωγή δοντιών στα παιδιά, να αντιμετωπίζει τα παιδικά νοσήματα, να σχεδιάζει ταυτόχρονα την ίδρυση ενός Λεπροκομείου στην Αττική, να ξεναγεί τους επιφανείς επισκέπτες της πόλης, να ονειρεύεται την ίδρυση Ακαδημίας. Αναφορές υπάρχουν και για τους άλλους γιατρούς της Αθήνας, που χωρίς να είναι ειδικευμένοι, ωστόσο ασχολούνται με την προάσπιση της υγείας των παιδιών και την αντιμετώπιση των νόσων.

Είναι τόσο συχνές οι παιδικές αρρώστιες, που δεν ξεφεύγουν της προσοχής των περιηγητών και για τους ξένους, που παραμένουν περισσότερο χρόνο στη χώρα μας, αποτελούν συνεχή απειλή για την επιβίωση των δικών τους παιδιών. Η Bremer περιγράφει μία θανατηφόρο ιλαρά, ο About πολλά κρούσματα ελονοσίας, η Lüth κοκκύτη και ευλογιά καθώς και δαμαλισμό, που είχε γίνει στα δικά της παιδιά, στα δύο μεγαλύτερα το 1842 σε μια επιδημία, που απειλούσε την Αθήνα, τον πραγματοποίησε ο ίδιος ο Röser, προσωπικός ιατρός του Όθωνα, στο μικρότερο ο ειδικός των εμβολιασμών ιατρός Alberti σε ανάλογο κίνδυνο το 1847.

Η Lüth παρατηρεί τις αντιδράσεις στο δαμαλισμό, που παρουσίασαν τα παιδιά της: ο μεγάλος της γιος παρουσίασε υψηλό πυρετό, έντονη ερυθρότητα και οίδημα στο βραχίονα, που σύντομα παρήλθαν. Ο μικρός της γιος παρουσίασε έντονη ανησυχία, κλάμα και την ίδια ερυθρότητα στο βραχίονα. Ο ιατρός Alberti καθησυχάζει

την οικογένεια και θεωρεί φυσιολογικές τις παρενέργειες του εμβολίου. Περιγράφεται και ο εμβολιασμός των ενηλίκων, όπως της ίδιας της βασίλισσας, το 1847, που είχε ξεσπάσει επιδημία ευλογιάς. Μαρτυρία των κατά καιρούς εμβολιασμών της Βασιλικής Αυλής διασώζει σε επιστολή της και η κυρία επί των τιμών της Αμαλίας, Julie von Nordenflycht²³.

Θάνατοι και κηδείες παιδιών

Η μαρτυρία της Δανέζας Christianne Lüth, που έζησε στην Αθήνα του Οθωνα μέσα στην αποικία των 850 Βαυαρών και των 50 Δανών, θεωρείται πολύτιμη διότι: **α)** η μακρόχρονη παραμονή της και η συνήθειά της να καταγράφει την καθημερινότητά της σε ημερολόγιο απο-

Εικόνα 4α.

Πορτρέτο της Christianne Lüth

Εικόνα 4β.

Η οικογένεια Lüth (το ζεύγος Lüth, ανάμεσά τους η αδελφή της Christianne, Hanne, και τα παιδιά τους Δάμαρις και Νικόλαος

τυπώνει μοναδικά την ατμόσφαιρα, αλλά και τις λεπτομέρειες του βίου της εποχής, **β)** η θέση της ως συζύγου του εφημερίου της βασίλισσας της δίνει τη δυνατότητα να γνωρίζει και να συναναστρέφεται την αλλοδαπή ιατρική κοινότητα της πρωτεύουσας (τους ιατρούς Röser, Treiber, Lindermayer, Petpendorfer, Wiber, Wentland, Alberti, Beg) και τους καθηγητές της Ιατρικής Σχολής του νεοσύστατου Πανεπιστημίου και **γ)** ήταν η ίδια μητέρα τεσσάρων παιδιών, τα οποία γέννησε στην Αθήνα, έχασε δε τα δύο σε βρεφική ηλικία και αγωνίσθηκε πολύ με τις αρρώστιες των άλλων δύο. (Εικόνες 4α, 4β, 4γ) Ταυτόχρονα παρακολουθούσε από κοντά τα νοσήματα των άλλων παιδιών της πόλης, καθώς και το θλιβερότερο θέαμα στους δρόμους, τις κηδείες βρεφών, μικρών παιδιών και νεαρών εφήβων. Ακόμη και οι λιγοστές επιφανείς οικογένειες έχουν θύματα:

-έγινε η κηδεία του μικρού γιου του Γλαράκη από «οξυτάτην νόσον κακοήθους πυρετού» (ο Γλαράκης ήταν ιατρός και υπουργός Εσωτερικών και Εξωτερικών). Είναι χαρακτηριστικό το φαινόμενο να υποκρύπτουν οι διαγνώσεις της εποχής διαφορετικές νοσολογικές οντότητες.

-έγινε η κηδεία της μικρούλας Σοφίας Lindermayer (ο Lindermayer ήταν ιατρός της Βασιλικής Αυλής)

-έγινε η κηδεία της κόρης του Ρενιέρη. Ήταν ένα κοριτσάκι πολύ χαριτωμένο που τραγουδούσε και στις συναυλίες. Κρυολόγησε πέρσι (εδώ η Λυτ μεταφέρει τις κρατούσες αντιλήψεις της εποχής), όταν γύριζε σπίτι μετά από ένα χορό ... και στη συνέχεια έπαθε φυματίωση (ο Ρενιέρης ήταν ιατρός και Πρόεδρος της Βουλής)

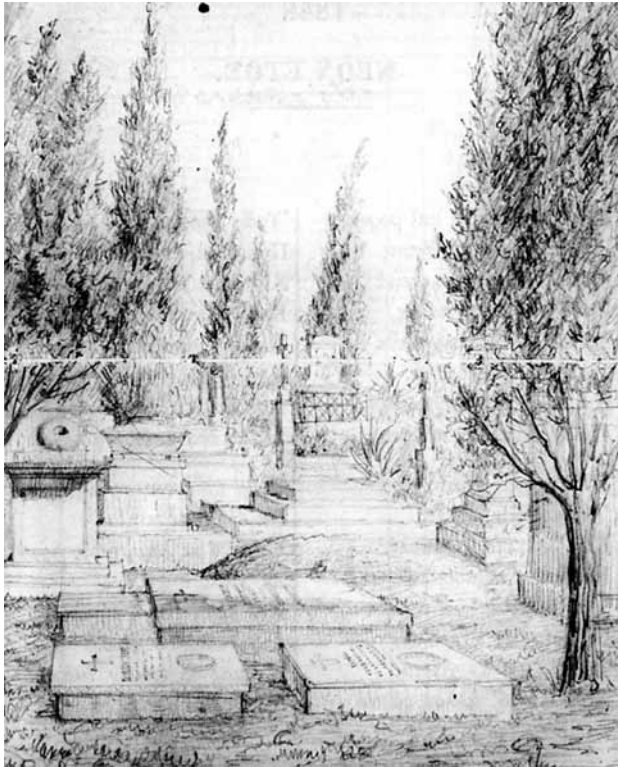
-οι Landerer έχασαν το μικρό τους Βασίλη από διφθερίτιδα (ο Landerer ήταν Καθηγητής Φαρμακολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και Βασιλικός Φαρμακοποιός).

Η θλιβερή καταγραφή των θανάτων παιδιών, που δεν εσπεύοντο ιατρικής φροντίδας, ακόμη και παιδιών ιατρών, αποτελεί ένδειξη της απόλυτης αδυναμίας της ιατρικής της εποχής καταπολέμησης των συνήθων παιδικών νοσημάτων και των κοινών λοιμώξεων. Με λιτότητα περιγράφει και την προσωπική της τραγωδία. Ο ιατρός Lindermayer, που παρακολουθούσε τη μικρή Γιούττα, είχε δώσει μάχη για να τη σώσει, έστειλε την οικογένεια στους Αμπελοκήπους για να βοηθήσει το υγιεινό κλίμα τους την πορεία της αρρώστιας, έδινε όποια αγωγική φαρμακευτική πίστευε ότι απαιτείται, αλλά η μάχη ήταν άνιση:

-12.7.1844. Νωρίς το πρωί κατεβάσαμε το μικρό μας άγγελο στον τάφο. Ο τάφος της είναι μια μικρή μαρμάρινη πλάκα στο Νεκροταφείο των Προτεσταντών στην Αθήνα.

Υπάρχουν όμως και μεγαλύτερες τραγωδίες από τη δική της:

-η καημενούλα η Ζανέτ πέθανε μετά από 29 ημέρες αρρώστιας και η κηδεία έγινε χθες. Οι ταλαίπωροι γονείς της έχουν χάσει τόσα παιδιά!¹⁹

Εικόνα 4γ.

Οι τάφοι των 2 άλλων παιδιών της οικογένειας Lüth, της Γιούττας και του Διονυσίου, στο Νεκροταφείο Προτεσταντών της Αθήνας

Μεγάλες επιδημίες και επιπτώσεις στον παιδικό πληθυσμό

Από το 1497 υπάρχουν στοιχεία για τις επιδημίες, που έπληξαν την Αθήνα, και οι καταγραφές γίνονται λεπτομερέστερες και ακριβέστερες με το πέρασμα των αιώνων. Η προφορική παράδοση κρατούσε ζωντανή ακόμη τη μνήμη τους, όπως αναφέρει ο Αθηναιογράφος Δ. Καμπούρογλου μέχρι και τα τέλη του 19ου αιώνα, κυρίως μέσα από τους θρήνους, που αναφέρονται σε επώνυμα και ανώνυμα θύματα των επιδημιών αυτών. Τα «θανατικά» αυτά, καταγραμμένα πολλές φορές σε χειρόγραφα της εποχής, διακρίνονται συχνά μεταξύ τους από το όνομα κάποιου σημαντικού κατοίκου της πόλης ή του πρώτου, που έτυχε να αποβιώσει στη διάρκεια της επιδημίας. Μετά τις μεγάλες επιδημίες του 1497 (θανατικών του Τριαντάρη), του 1524 (θανατικών του Ματζάκη) και του 1553 (που το έφερε ο υιός του Καρυδιά από την Πόλη), ο μακρύς κατάλογος προσδιορίζει και το είδος της επιδημίας: 1667 (πανώλη), 1759 (πανώλη).²⁴ Το νεοελληνικό κράτος αντιμετωπίζει τη μεγάλη επιδημία χολέρας του 1854. Τα νοσοκομεία της πόλης, το Στρατιωτικό (Εικόνα 5) και το Πολιτικό²⁵, ήταν εντελώς ανεπαρκή να αντιμετωπίσουν το πλήθος των κρουσμάτων. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι σε ένα μόνο 24ωρο, στις 14-15 Νοεμβρίου 1854, σημειώθηκαν άνω των 200 θάνατοι στο Στρατι-

Εικόνα 5.

Το πρώτο Στρατιωτικό Νοσοκομείο της Αθήνας στην περιοχή Μακρυγιάννη.

ωτικό Νοσοκομείο.²⁶ Η μεγάλη φυγή προς τα χωριά της Αττικής, αλλά και ακόμη πιο μακρινούς προορισμούς ερήμωσε τη μικρή πρωτεύουσα: Η Ιερά Οδός, η οδός των Πατησίων, της Κηφισιάς, του Μαραθώνος, κάθε δρόμος, που έφερνε σ' ένα χωριό της Αττικής, ήτο γεμάτος από κάρα, αμάξια, φορτηγά ζώα, πεζούς ... (από τις 30000 έμειναν στην πόλη 8000). Οι δημόσιες υπηρεσίες μένουν χωρίς υπαλλήλους, μόνον ο Όθων και η Αμαλία έμειναν πιστοί στη θέση τους να ελεούν και να παρηγορούν όσο μπορούσαν. Η έλλειψη συντονισμού των υγειονομικών υπηρεσιών, η κερδοσκοπία γιατρών, φαρμακοποιών, νεκροθαπτών, η απόκρυψη αγαθών, όπως το ρύζι, που εθεωρείτο προληπτικό της νόσου, επιδείνωναν την κατάσταση.

Η επιδημία αυτή επρόκειτο να παίξει το ρόλο του καταλύτη στην ανάδειξη του ζητήματος των απόρων. Σταμάτησαν μεν οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές, παρέμειναν

Εικόνα 6.

Το Ορφανοτροφείο Αρρένων Χατζηκώνστα στην οδό Πειραιώς.

Εικόνα 7.

Το Βρεφοκομείο Αθηνών στην οδό Πειραιώς.

όμως οι συνέπειές τους ορατές για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Τα παιδιά, που είχαν χάσει τους γονείς τους κατά τη διάρκεια της μεγάλης χολέρας, περιπλανιόνταν στους δρόμους.²⁷ Είχαν ήδη προϋπάρξει έκθετα και εγκαταλειμμένα βρέφη και μεγαλύτερα παιδιά, που εντυπωσίασαν τον About κατά την επίσκεψή του το 1852: “Βρίσκεις στο παζάρι των Αθηνών να βράζει ένας ολόκληρος υπόκοσμος, που ζει με τη χάρη του Θεού, λίγο με ελεημοσύνες, λίγο με μικροκλοπές που γίνονται βιαστικά.”²⁸ Το κενό της απουσίας κρατικής παρέμβασης στο χώρο της κοινωνικής πρόνοιας, αποπειράται να καλύψει η ιδιωτική πρωτοβουλία μέσω φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων. Για την προστασία των παιδιών αποφασίσθηκε η δημιουργία δύο Ορφανοτροφείων, για τα κορίτσια το «Αμαλίειο» υπό την προστασία της βασίλισσας, που αναζήτησε πόρους στους εύπορους ομογενείς της διασποράς και για αγόρια το «Γεωργίου και Αικατερίνης Χατζηκώνστα» (Εικόνα 6) από το κληροδότημα του εγκατεστημένου στη Μόσχα Ηπειρώτη ομώνυμου εμπόρου, το 1855 και το 1856 αντίστοιχα. Το πρώτο στεγάστηκε αρχικά σε οικία της πλατείας Ελευθερίας (Κουμουνδούρου) και από το 1859 σε ιδιόκτητο κτήριο στην οδό Ηρώδου Αττικού, ενώ το δεύτερο στον Κεραμεικό. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Ε. Λυκούδη: “Πολλά από τα έρημα τα γύρεψαν έπειτα συγγενείς και τα μάζωξαν, άλλα συνεκέντρωσε τη Μαρία Υψηλάντη (Σημ. γόνος της γνωστής από την Επανάσταση οικογένειας) και των άλλων ομοίων της η φιλανθρωπία εις το Αμαλίειον, το οποίον αυτά πρώτα περιέθαλψε²⁶. Το Βρεφοκομείο (Εικόνα 7) θα ακολουθήσει το 1859 με πρωτοβουλία του Δημάρχου Γεωργίου Σκούφου με πρώτο Πρόεδρο τον Καθηγητή Παιδιατρικής Αναστάσιο Ζίννη. Στα πρώτα έξι χρόνια της λειτουργίας του δέχθηκε 675 βρέφη και το ποσοστό θνησιμότητας κυμάνθηκε από 30 μέχρι 40%.²⁸ Δύσκολες υπήρξαν και οι συνθήκες ανατροφής των βρεφών από εξωτερικές θηλάστριες. Όταν δεν επαρκούσε το γάλα και για το δικό τους παιδί και για το έκθετο, κατέφευγαν στους χυλούς

από ρύζι ή σιμιγδάλι, προκαλώντας διάρροιες συχνά θανατηφόρες. Η έλλειψη καθαριότητας και η διαβίωση εν οικήμασι καθύγροις και κακώς αεριζομένοις και φωτιζομένοις” συμπληρώνει μία εικόνα αθλιότητας, που συνοδεύει την παιδική ηλικία στην πόλη για πολλές δεκαετίες μετά το τέλος της Οθωνικής εποχής.²⁹ Τέλος, η επαφή των περιηγητών, αλλά και όσων κατοίκησαν για μικρότερο ή μεγαλύτερο διάστημα στη μικρή πρωτεύουσα, με τα παιδιά που γεννήθηκαν και μεγάλωσαν στα χρόνια του Οθωνα, υπήρξε απόλυτα θετική. Στα Ημερολόγια, τα Οδοιπορικά, τις Αναμνήσεις, όλοι οι ταξιδιώτες, που θεωρούν το ταξίδι ως αυτοσκοπό, δεν αδιαφορούν για τη διαβίωση των λαών που γνωρίζουν.^{30,31} Εντυπωσιακά είναι τα συναισθήματα που γεννιούνται: τα περιγράφουν με αγάπη (Andersen), τα μακαρίζουν γιατί αναπνέουν τον αέρα της Αττικής (Proust), τα θαυμάζουν (Bremer), οργίζονται με την παιδική εργασία (Lüth και Bremer) και η άμεση αυτή επαφή συνετέλεσε στην αφύπνιση της Ευρωπαϊκής συνείδησης και στη δημιουργία ρεύματος Φιλελληνισμού όπως και πριν από την Επανάσταση.

Summary

Health care of children population in athens during the ottoman era (1834-1862)

E. Poulakou-Rebelakou¹, C. Tsiamis¹, L. Rebelakos¹, M. Mandyla-Kousouni²

¹History of Medicine, Medical School, University of Athens

²Medical and Surgical Society of Corfu

Objective: The study and analysis of data on morbidity, mortality and health care of the children population of Athens during the reign of Otto. (Figure 1)

Material and Methods: Indexing of works by foreign travelers who visited or stayed in the new capital city for a longer period, research of historical sources from the particular period and review of relevant literature.

Results: The children of the residents of Athens, whether they were native or immigrants (mainly Bavarians as well as from other places of Europe), faced multiple problems immediately after the creation of the modern Greek state and the establishment of King Otto, living in a city with no infrastructure or organised healthcare system, with poor public hygiene, a small number of doctors and few prevention measures, and childbirths being taken care of by midwives. Even privileged children that belonged to the country's newly shaped ruling elite, or to the group of eminent foreigners who framed the state apparatus, were confined to the care offered by the Bavarian doctors of the palace and by the professors at the Medical School of the newly established university. Although experienced and skilled, these doctors were not specialised in Pediatrics and, as a result, children often

followed the fate of their less fortunate peers to illness and death. Among travelers and permanent visitors who have commented on the everyday life of Athens in all its manifestations, are Christianne Lüth, Hans Christian Andersen, Fredrika Bremer, Edmond About, Bayard Taylor, Ernst Anton Quitzmann and Ludwig August Frankl.

Conclusions: The limited contemporary sources are enriched by testimonies of people who visited Ottoman Athens, in their attempt to investigate the living conditions and the threatening nosologic map of the city. Moreover, these motivated people have contributed in the preservation of information on health monitoring and therapeutic methods for infants and children, thus supplementing the History of Pediatrics of an inadequately researched period.

Βιβλιογραφία

- Ross L. Erinnerungen und Mittheilungen aus Griechenland. Verlag von Rudolph. Gaertner, Berlin, 1863. (Ελληνική μετάφραση: Αναμνήσεις και Ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833). Αφοί Τολίδη, Αθήνα, 1976, 97)
- About E. La Grèce contemporaine. Hachette, Paris, 1855. (Ελληνική μετάφραση: Η Ελλάδα του Οθωνος, Αφοί Τολίδη, Αθήνα χχ, 140)
- Mandyla M, Tsiamis C, Kousounis A, Petridou E. Pioneers in the anti-malaria battle in Greece (1900-1930). *Gesnerus* 2011; 68(2): 180-197
- Γούδας AN. Ερευναί περί ιατρικής χωρογραφίας και κλίματος Αθηνών. *Ιατρική Μέλισσα* 1858; 6: 15-16
- Andersen HC. En Digters Bazar. Topsoe-Jensen, Copenhagen, 1943. (Ελληνική μετάφραση: Οδοιπορικό στην Ελλάδα. Εστία, Αθήνα, χχ)
- Flaubert G. Voyages. Vol. I-II. Les Belles Lettres, Paris, 1948. (Ελληνική μετάφραση: Το ταξίδι στην Ελλάδα, Δεκέμβριος 1850-Φεβρουάριος 1851. Ολκός, Αθήνα, 1989)
- Proust A. Un hiver à Athènes. Le Tour du monde, Paris, 1860. (Ελληνική μετάφραση: Ένας χειμώνας στην Αθήνα του 1857. Ειρμός, Αθήνα, 1990)
- Bremer F. Greece and the Greeks: the narrative of a winter residence and summer travel in Greece and its islands. Hurst & Blackett, London, 1863 (Ελληνική μετάφραση: Η Ελλάδα και οι Έλληνες την εποχή του Οθωνα. Μια χειμερινή παραμονή και μια καλοκαιρινή περιπλάνηση το 1859. Κάτοπτρο/Ιστορητής, Αθήνα, 2002, τόμοι 1-2 και Μια Σουηδέζα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα (εκδ. Sture Linér) Προσκήνιο, Αθήνα, 1997)
- Rüffer M. Otto's first years in Greece. In: From Athens to Bamberg. The life of the first couple, Otto and Amelia, after 1862. Editions of the Museum of the City of Athens Vourou-Eftaxia, Athens, 2005, 35-44
- Seidl W. Bayern in Griechenland. Die Geburt des griechischen Nationalstaats und die Regierung König Ottos. Prestel-Verlag, München, 1981 (Ελληνική μετάφραση: Βαυαροί στην Ελλάδα. Ελληνική Ευρωεκδοτική, Αθήνα, 1984)
- Δημαράς ΚΘ. Εισαγωγή Δ' Τόμου Τόπος και Εικόνα. Ολκός, Αθήνα, 1982
- Σουτζόγλου-Κοτταρίδη Π. Παιδί και Υγεία στα πρώτα χρόνια της ανεξάρτητης Ελλάδας 1830-1862. Δωδώνη, Αθήνα, 1991
- Quitzmann EA. Reisebriefe aus Ungarn, dem Banat, Siebenbürgen, den Donaufürstentümern, der Europäischen Türkei und Griechenland. Müller, Stutgard, 1850. Στο: Ενεπεκίδης ΠΚ. Αθηναϊκά Αττικοβωιωτικά Δωδεκανησιακά (1815-1980). Ωκεανίδα, Αθήνα, 1991, 107-116
- Von Ow J. Baron. Aufzeichnungen eines Junkers am Hofe zu Athen, Pest-Wien-Leipzig, 1834. Στο: Ενεπεκίδης ΠΚ οπ, 123-126
- Bayard-Taylor J. Reisen in Griechenland; nebst einem Ausflug nach Kreta, von Bayard-Taylor, Leipzig, 1862 (Ελληνική μετάφραση: Ένας Αμερικανός συγγραφέας στην Αθήνα του 1857. Ιστορία Εικονογραφημένη 1997, τεύχος 347)
- Tietz F. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker. Das Ausland 1840; 189: 753-759. Στο Ενεπεκίδης ΠΚ. οπ, 26-41
- Rouqueville FCHL. Voyage en Morée, à Constantinople, et en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman pendant les années 1798, 1799, 1800, et 1801. Paris, 1805 (Ελληνική μετάφραση: Ξένοι περιηγητές στον ελληνικό χώρο. Rouqueville Ταξίδι. Α' Τόμος Μακεδονία Θεσσαλία Β' Τόμος Στερεά Ελλάδα Αττική Κόρινθος Γ' Τόμος Πελοπόννησος, Τολίδη, Αθήνα, 1995)
- Εφημερίς «Η Ταχύπτερος Φήμη», έτος ΙΑ' φύλλο 652, 27.5.1847
- Lüth C. Fra Fredensberg af en Kvindes Liv. Gylden-dalske, Copenhagen, 1926 (Ελληνική μετάφραση: Μια Δανέζα στην Αυλή του Οθωνα. Ερμής, Αθήνα, 1988 και Στην Αθήνα του 1847-1848. Ένα ανέκδοτο ημερολόγιο. Ερμής, Αθήνα, 1991)
- Poulakou-Rebelakou E, Tsiamis C, Tompros N, Creatsas G. The lack of a child, the loss of a throne: the infertility of the first royal couple of Greece (1833-1862) *J R Coll Physicians Edinb* 2011; 41: 73-77
- Hobhouse J. Cam Lord of Broughton. A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810. London, 1813. Στο: Σιμόπουλος Κ. (εκδ.). Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1810-1821, τόμος Γ' 2, Hobhouse, ο συνοδοιπόρος του Byron, Αθήνα, 1975, 66-113

22. Frankl LA. Nach Jerusalem. Baumgärtner, Leipzig, 1858. Στο: Ενεπεκίδης ΠΚ σ. 138-143
23. Julie von Nordenflicht: Επιστολαί κυρίας της τιμής εν Αθήναις προς φίλην της εν Γερμανία 1837-1842 (μετάφραση: Κ. Τσαουσόπουλος) Δελτίον Ιστορικής & Εθνολογικής Εταιρείας Η΄ 1922
24. Μιχελή Λ. Πλάκα. Δρώμενα, Αθήνα, 1988, 98-100
25. Αλιβιζάτος ΚΝ. Από την Ιστορία των Νοσοκομείων των Αθηνών. Αρχαία Ιατρικής Εταιρείας Αθηνών, Πρακτικά 3ου Πανελληνίου Ιατρικού Συνεδρίου, 824-826
26. Λυκούδης Ε. Η Ξένη του 1854. Στο: Διηγήματα 1920, επανέκδοση 1990, Νεφέλη, Αθήνα, 57-99
27. Καλλιγά Ε. Η Πρόνοια για το παιδί στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Δωδώνη, Αθήνα, 1990
28. Πουλάκου-Ρεμπελάκου Ε. Ιστορικές και λογοτεχνικές αναφορές του Βρεφοκομείου Αθηνών. Πρακτικά 1ης Ημερίδας Εταιρείας Ιστορίας της Παιδιατρικής. Βήτα, Αθήνα, 2007, 53-88
29. Κορασίδου Μ.Οι Άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 1995, 23-152
30. Gehrke HJ. Αναζητώντας τη χώρα των Ελλήνων. Επιστημονικά ταξίδια και η σημασία τους για την έρευνα και την αντιμετώπιση της αρχαιοελληνικής ιστορίας στον 19ο αιώνα. Στο: Ένας κόσμος γεννιέται. Η εικόνα του ελληνικού πολιτισμού στη γερμανική επιστήμη κατά το 19ο αιώνα. Ε. Χρυσός (εκδ.) Ακρίτας, Αθήνα, 1996, 59-82
31. Eisner R. Travelers to an antique land. The History and Literature of Travel to Greece. The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1993, 5-35